

**ЖИТОМИРСЬКЕ РАБИНСЬКЕ УЧИЛИЩЕ – ОСВІТНІЙ ЗАКЛАД
ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ЄВРЕЙСЬКИХ ШКІЛ ТА РАБИНІВ
(1847 – 1873 РР.)**

Анотація.

У статті висвітлено історію створення та функціонування Житомирського рабинського училища. Проаналізовано проблеми щодо прийому на навчання єврейських дітей, матеріальне забезпечення вчителів та учнів, стан навчально – виховного процесу. Описано якісний професійний склад викладачів - євреїв та викладачів – християн, адміністрації. Висвітлено шляхи фінансування училища, матеріально – технічного забезпечення. Наголошено про важливість функціонування Житомирського рабинського училища для культурно – освітнього і релігійного життя єврейських громад.

Ключові слова: євреї, рабинське училище, казенні єврейські училища, Гаскала, рабини, єврейські предмети, Талмуд, іврит, давньоєврейська мова, свічковий збір, межа єврейської осілості.

Євреї у містах і містечках Волинській губернії склали значну частину населення. Серед них стали поширюватися ідеї Гаскали – єврейського просвітництва. Важливою складовою в цих процесах стало відкриття і функціонування Житомирського рабинського училища (1847 – 1873 рр.), просвітницька діяльність викладачів та випускників якого сприяла активізації освітніх процесів у єврейському середовищі, піднесенню культурного рівня у Південно-Західному краї, зокрема Волинській губернії.

В 40-х роках ХІХ ст. в Російській імперії розпочалася реформа в галузі єврейської освіти. Її мета – змінити релігійно-суспільний побут єврейського населення, сприяти швидкій асиміляції євреїв з іншими народами багатонаціональної держави, підпорядкувати їх імперському загальному управлінню. Згідно з Положенням про створення казенних єврейських училищ, яке було розроблене Міністерством народної освіти, 17 жовтня 1844 р. Микола І підписав указ про створення рабинських училищ в імперії для підготовки вчителів єврейського закону і рабинів. Одночасно Міністерство освіти розробило і затвердило “Положення про рабинські училища”, які за кількістю загальноосвітніх предметів прирівнювались до гімназій. Урядом було вирішено відкрити рабинські училища у Житомирі та Вільно. У рабинських училищах мали навчати єврейських предметів на вчительських відділеннях на такому рівні, щоб вихованці могли

викладати ці предмети в училищах першого та другого розрядів. Зазначалося, що ніхто не може бути призначеним учителем єврейських предметів, також вибраним у рабини, якщо не навчався у такому училищі [10, т. 13, с. 259].

Євреї Волині та всього Південно-Західного краю неоднозначно поставилися до відкриття рабинського училища у Житомирі. Кореспондент єврейської газети “День” писав: “Навряд чи буде перебільшенням, якщо скажемо, що заснування цих училищ, становить епоху в історії російських євреїв і що з їх долею тісно пов’язані долі цілих поколінь євреїв у нашій Вітчизні” [3]. Можна було зустріти і різко негативну критику. І.Горовиць зауважував: “... Занепаду рабинського знання слід було протидіяти. З цією метою і засновані були у нас рабинські училища. Але не можна не помітити, що вони розраховані на дуже малу кількість вихованців, а за внутрішнім упорядкуванням, особливо стосовно викладання єврейських предметів, надто поверхневі для досягнення бажаної мети... В цих училищах викладаються тільки мізерні, без зв’язку між собою, уривки з Талмуду. Про єврейську теологію, герменевтику, гомілетуку, про філософську й історико-критичну літературу євреїв немає і спогадів. І з подібними учнівськими знаннями юнак заявляє про свої права на посаду рабина в єврейській громаді!” [12]

Християни - противники рабинських училищ вважали, що такі навчальні заклади є розсадниками талмудичного правовір’я і пронизані духом єврейської винятковості. Єврейські діячі Гаскали активно підтримували суто єврейські навчальні заклади. Згідно “Положення про рабинське училище” до навчального закладу приймалися єврейські хлопчики всіх соціальних станів, які мали необхідний рівень знань із загальноосвітніх і єврейських предметів. Вихованці училища ділилися на дві категорії: стипендіати й напівстипендіати (отримували від держави грошову допомогу для навчання). Були і такі, які навчалися за свої кошти. При виборі стипендіатів, при рівних успіхах у навчанні, перевага надавалася сиротам, учням із бідних сімей, а також дітям вчителів. Кількість вихованців Житомирського рабинського училища постійно зростала. В перший період існування до нього вступали діти єврейської бідноти, яких приваблювало безкоштовне навчання. Пізніше сюди намагалися віддати своїх синів заможні євреї, які хотіли, щоб їхні діти отримали освіту в єврейському навчальному закладі, тим більше, що рабинське училище звільняло від рекрутчини. З 1856 р. єврейські юнаки мали право вступати в університети, здавши іспити з латинської та французької мов. У цьому відношенні Міністерство народної освіти йшло назустріч вихованцям, що навчалися за державний рахунок, які мали відпрацювати 10 років, а напівстипендіати – 6 років. Виняток робився лише для тих, хто не міг працювати за станом здоров’я. Вчителям, для яких не було

вакансій у казенних єврейських училищах і рабинам, які не були обрані на рабинську посаду, дозволяли вступати в університет. [4, арк. 32]

Приєм до Житомирського рабинського училища здійснювався на конкурсній основі. Охочі навчатися у ньому здавали іспити з єврейських предметів, російської та німецької мов, арифметики, історії, географії. Найбільш підготовлені абітурієнти зараховувалися не в перший клас, а відразу в другий чи третій, а ті, хто виявив “блискучі” знання, - навіть у четвертий. Так, А. Рубінштейн, син купця другої гільдії Старокостянтинова, був зарахований відразу в четвертий клас. Іспити були об’єктивними. Про це, зокрема, свідчать показники прийому у 1853 р. На іспит з’явилося 65 чол., із них до першого класу зарахували 42, до другого – 8, до третього – 5 і не прийняли – 10 [5, арк. 11-15].

Навчання в училищі ділилося на три періоди. Були відкриті трьохрічні підготовчі класи для дітей, які закінчили єврейське училище першого розряду, або отримали початкову освіту в домашніх умовах. Навчання в підготовчих класах відповідало курсу трьох нижчих класів гімназії. У підготовчих класах вивчали єврейську, російську і німецьку мови, Біблію, Мішну, арифметику, географію, релігійне моральне вчення, молитви, правопис, малювання. Учні цих класів стипендій не отримували. Загальний курс навчання відповідав чотирьом вищим класам гімназії і тривав чотири роки. В цей час учні вивчали як загальні предмети (російську і німецьку мови, словесність, арифметику, алгебру, геометрію, географію, риторику, статистику, загальну і російську історії, правопис, креслення, малювання), так і єврейські предмети (Біблію, Мішну, Хаїє-Адам, Гемару, збірник релігійних законів, історію єврейського народу, духовне красномовство, єврейську мову (іврит), два “арамейських наріччя” (сірійське й халдейське).

Після закінчення загального курсу відбувався розподіл учнів з урахуванням їх побажань на педагогічне і рабинське відділення. Навчання на педагогічному тривало один рік. За цей час учні оволодівали практичними навичками викладання предметів. Наприкінці навчання випускники-педагоги в присутності своїх товаришів і під контролем викладачів та інспектора проходили педагогічну практику. Навчання на рабинському відділенні тривало два роки і один рік практики. Учні вивчали поглиблено єврейські предмети, проходили практику у рабина.

Надзвичайно важливим для євреїв було вивчення Талмуду з коментарями, яке тривало 7 років. Навчальна програма Талмуду була не досконалою. Не всі євреї розуміли значення вивчення Талмуду – геніальної спадщини не тільки єврейського народу, а й усього людства. Щоб учні могли засвоїти його ідеї, необхідно було знайти методи й прийоми викладання, підібрати потрібні коментарі, підготувати висококваліфікованих

спеціалістів-викладачів. Вивчення державної мови євреями було надзвичайно важливим, тому що це був шлях до вищої освіти, до інтелектуальної діяльності. Кореспондент газети "Рассвет" писав: "Ввести російську мову у викладання єврейське, це дійсно крок вперед" [13]. Вивченню мов у Житомирському рабинському училищі приділяли велику увагу. Багато предметів читалися німецькою мовою. Тут висловлювалися мовою освіченою, літературною. Учнів привчали не тільки правильно мислити, формувати свою думку, а й вести дискусії тощо. При вивченні давньоєврейської мови вихованці мали великі труднощі, адже євреї Волині говорили на їдиш, а державною мовою була російська. До того ж викладачі з давньоєврейської мови використовували дуже примітивні методи навчання. Рівень підготовки й методи навчання викладачів рабинського училища були надзвичайно різноманітними. Вчительський колектив рабинського училища складався як з євреїв, так і з християн. Внаслідок зневажливого відношення до євреїв взагалі, в училищі панувало відчуження між викладачами-євреями й викладачами-християнами. Межа відчуження існувала також між вихователями-християнами й вихователями-євреями і переступити її нікому з них не судилося. Спільні засідання педагогічні наради, на яких би обговорювались проблеми навчання і виховання учнів, не проводилися. Непорозуміння і прохолодні стосунки між викладачами негативно впливали на стан і якість навчально-виховного процесу. Такі стосунки між викладачами-євреями й викладачами-християнами віддзеркалювались і на ставленні до них учнів. Деякі викладачі-євреї Житомирського рабинського училища багато уваги приділяли поширенню прогресивних методів навчання, ознайомленню вчителів єврейських навчальних закладів із передовим прогресивним досвідом. Особливо багато в цьому напрямку зробив Й. Паличинецький – випускник приватного єврейського училища, перу якого належить ряд статей із практичної педагогіки, багато рукописів залишились неопублікованими. [6, арк. 16].

Житомирське рабинське училище часто перевіряли інспектори казенних училищ, представники губернської адміністрації та Київського навчального округу. У 1851 р. в результаті перевірки стану навчально-виховного процесу було встановлено, що педагогічний колектив на належному рівні проводить навчання і виховання учнів, вихованці добре забезпечені одягом, білизною, продовольством, високим рівнем медичного обслуговування. У 1853 р. інспектор М. Могілянський констатував: "Викладання в училищі йде правильно і з добрими успіхами, особливо з російської словесності і з історії. Вправи учнів у творах дуже добрі. У 6 класі особливо чудові твори двох учнів, вони пишуть за власним вибором, вони перекладають моральноповчаючі місця з священних книг" [14, арк. 40].

За добре організовану навчально-виховну роботу адміністрація та викладацький склад часто отримували подяки та грошові премії. У 1852 р. попечитель Київського навчального округу повідомив, що “у рабинському училищі гарні успіхи в учителів Ляпідевського з російської словесності та Рафальського з історії, за що оголошено подяку, а також учителю єврейських предметів Сухоставеру та наглядачам Ізбицькому і Баксту” [7, арк. 2-9].

Велику увагу в рабинському училищі приділяли виховній роботі. В спеціальних журналах фіксували загальну кількість учнів училища, місце їх проживання, кількість вихованців, що відвідує уроки, кількість хворих, міри покарання порушників дисципліни, причини запізнь на уроки учнів та викладачів. Учні, які запізнювались на заняття, за лінощі, бійки, виключали з училища, а карцером і різками карали за недбало вивчені уроки.

Важливого значення в училищі надавали забезпеченню навчально-виховного процесу необхідною літературою. У фонді бібліотеки була література релігійна, навчальна, художня, критична російською, німецькою та єврейською (на івриті) мовами. У 1853 р. бібліотечний фонд рабинського училища нараховував 139 примірників у 346 томах, російською, німецькою, латинською, єврейською мовами. Крім того в бібліотеці було 7 атласів, 15 географічних карт, 2 прописи, 142 зразки для малювання та 55 гіпсових бюстів [15, арк. 10]. У січні 1854 р. в училищі було відкрито учнівську бібліотеку. Директор Ковалевський доповідав генерал-губернатору: ”...маю честь доповісти, що благодійними пожертвуваннями учнів і приватних осіб з євреїв при Житомирському рабинському училищі утворено учнівську бібліотеку для читання на російській та німецькій мовах, в числі перших є вже майже всі твори російських літераторів, які видав Смердін, на німецькій мові є твори Гете, Шіллера, Шекспіра, Байрона та інші “[8, арк. 21].

У 1854 р. фонд учнівської бібліотеки Житомирського рабинського училища складався з 77 книг у 178 примірниках. У науковій та учнівській бібліотеках знаходилися твори відомих діячів, письменників, науковців: Батюшкова Давидова, Державіна, Долгорукого, Карамзіна, Лермонтова, Ломоносова, Муравйова, Дельвіга, Погорельського, Тредіаковського, Фонвізіна, Хмельницького, Жуковського, Котляревського [8, арк. 37].

Адміністрація і викладацький склад Житомирського рабинського училища були досить кваліфікованими. Наглядачем підготовчих курсів Житомирського рабинського училища, які вперше відкрилися, був титулярний радник П. Вербицький – випускник Харківської духовної академії.

З 1849 р. директором училища працював Ковалевський, який був родом із Харківської губернії, випускник фізико-математичного факультету Харківського університету. В січні 1865 р. училище очолив випускник Віленського університету статський радник К. Павловський. За плідну працю на освітянській ниві К. Павловський був тричі нагороджений відзнаками “За зразкову службу”, бронзовою медаллю в пам’ять російсько-турецької війни 1853-1856 рр., орденами Св. Станіслава другого ступеня, Анни другого ступеня і за сумлінне завідування навчальною частиною єврейського ремісничого училища орденом Св. Володимира третього ступеня.

В 60-х роках на чолі педагогічного колективу училища стояли випускники Київського університету св. Володимира – Я. Ціммерман і П. Коленко. Останій закінчив університет св. Володимира з вченим ступенем кандидата математичних наук, очолював Житомирське рабинське училище з 31 грудня 1862 р., був православним, працював викладачем у першій та другій гімназіях Києва, директором Рівненської гімназії [9, арк. 2-5].

Високої ерудиції і педагогічної майстерності були викладачі – християни, які навчали учнів загальних предметів. З перших днів існування училища викладачем математики та фізики працював випускник Київського університету Святого Володимира Г. Сокальський. Бургініон – вчитель малювання та правопису був випускником Кременецького ліцею та Імператорської Академії мистецтв. Вчителем географії працював З. Мишлаєвський – випускник Київської духовної академії, історію та російську мову викладав вихованець Ніжинського ліцею князя Безбородька М. Рклицький, географію – випускник Київського університету Святого Володимира О. Леневиц. З 1850 р. російську мову і літературу викладав вихованець Санкт-Петербурзького педагогічного інституту В. Ляпідевський. Вчителем математики і фізики працювали випускники Київського університету Святого Володимира О. Шумський та М Чеплевський.

Неоцінений вклад у розвиток освіти євреїв Є. Ізбицького. Польський дворянин, випускник філософського факультету університету Св. Володимира зі ступенем магістра, написав дисертацію «О залогах бессмертия души», він добре знав єврейську мову і був визнаним спеціалістом з єврейських предметів. Л. Біншток писав про Ізбицького: “Неупереджений вчений, глибоко проникав у всі сфери єврейського життя. Мета – зробити євреїв корисними російськими громадянами. Він багато писав з єврейських питань і передавав свої погляди у вищі урядові інстанції. Своїм живим словом він посіяв у серця своїх учнів добрі зерна, які впали на родючий ґрунт, глибоко вкоренилися й приносять добрі плоди. Короткочасне перебування його в училищі глибоко врізалось у пам’ять всіх його учнів. Заслуги його, як викладача, неоціненні” [2].

Серед євреїв-викладачів, які не мали в більшості вищої освіти, були такі, які працювали творчо і натхненно, вдосконалюючи педагогічну майстерність у процесі своєї діяльності. Кореспондент газети "Рассвет" писав: "У середовищі вчителів-євреїв зустрічаються люди з визначним педагогічним талантом, які не тільки досконало володіють своїми предметами, а й мають запас різноманітних знань, так що декотрий російський вчитель міг би у них чомусь повчитися..." [13]. В колі викладачів єврейських предметів – майстрів педагогічної справи – у Житомирському рабинському училищі виділявся видатний педагог, журналіст, поет, історик А. Готлобер, який написав граматику єврейської мови, переклав і видав твір Франкеля "Із Єгипту" і написав "Критичний погляд на історію караїмів". У 1866 р. він склав лист-звернення до всіх єврейських общин із закликом сприяти реформуванню шкільної освіти.

Надзвичайною популярністю у вихованців користувався викладач Талмуда Л. Цфейфель – автор збірника віршів, статей і "Sanegor" та "Schalom al Israel", в яких здійснив спробу об'єктивної оцінки ролі й значенню хасидського вчення. Він також написав "Cheschbono schel olam" (трактат з релігійної філософії), працю про єврейство і його релігію та інші твори [10, т. 15, с. 774]. Філософський вступ до "More Nebuckim" Маймоніда і ряд рукописів, присвячених дослідженню Біблії, написав М. Сухоставер [10, т. 14, с. 643]. Х. Лернер, який 22 роки викладав у Житомирському рабинському училищі єврейську мову, у 1859 р. написав і видав в Лейпцизі граматику єврейської мови, яка була схвалена Міністерством народної освіти і рекомендована як підручник у казенних єврейських навчальних закладах. Ц. Сегал викладав Талмуд, володів французькою та німецькою мовами. Довгий час в училищі працювали відомий єврейський просвітник, власник єврейської друкарні І. Бакст – викладач єврейського закону віри (з 1849 р.) та вчитель єврейської мови Д. Габель.

Значний внесок в поширення знань серед євреїв зробив інспектор і викладач єврейської мови Я. Ейхенбаум – відомий діяч Гаскали, поет, математик, педагог. У 1840 р. в Лондоні він видав поему «На-Кераб» (з івриту - "Битва"), де мовою Біблії описав правила шахматної гри, переклав на давньоєврейську "Елементи" Евкліда, а також "Курс чистої математики" французького вченого Луї Бенджамена Франкера, в аналітичній геометрії якого знайшов суттєву помилку в підрахунках. Добре володів німецькою та французькою мовами. Надзвичайно цікава літературна спадщина Ейхенбаума [11, с. 79-90].

Плідну просвітницьку роботу проводив інспектор училища й викладач З. Слонимський, який протягом 1834-1863 рр. написав 15 наукових, методичних і науково-популярних праць єврейською мовою. Вони друкувалися в Берліні, С.-Петербурзі, Вільно,

Житомирі. Серед них: “Алгебра”, “Популярна астрономія”, “Душа й тіло”, “Єврейський календар” та інші. Через відсутність коштів не всі твори були опубліковані. Взагалі у складі викладачів було багато високоосвічених талановитих людей. В училищі працювали наглядачами П. Криницький, Бутович, Ботаневич, М Грієльський, Л. Голецький, Я. Тафт.

З дня відкриття Житомирське рабинське училище не мало власного приміщення. Для навчальних аудиторій і спільної квартири для учнів орендувались приватні будинки. Спочатку частина училища була розташована в кам’яному двоповерховому будинку купця третьої гільдії В. Перельцвейга, інша в будинку, який мав 8 кімнат, вдови полковника Б.Анастасєвої по вул. Малій Бердичівській. Пізніше, Житомирське рабинське училище перемістилося у приміщення, яке було побудоване в 1850 р. в садибі Евеліни Ганської.

Громадяни Житомира, купці, склали контракти на утримання спільної квартири. 1 липня 1851р. А. Мільграм взяв на себе зобов’язання забезпечити учнів училища якісно їжею і в достатній кількості. Для хворих учнів меню харчування визначав лікар. Купець повинний був за свій рахунок забезпечувати гуртожиток водою, два рази на місяць влаштовувати баню, опалювати приміщення з 15 жовтня по 1 квітня, дрова постачати сухі, а для кухні дубові, чистити димарі та туалети, забезпечувати свічками з розрахунку на кожних чотири учні і репетитора по одній свічці. За ці послуги Мільграм отримував по 4 крб. 65 коп. на місяць за кожного вихованця. Під час канікул плата зберігалася.

Житомирське рабинське училище фінансувалося з коштів свічкового збору. Викладачі училища нерегулярно отримували невелику заробітну платню, тому їх життєвий рівень був досить низьким. Вчителям приходилося чекати заробітної плати по декілька місяців. Училище іноді отримувало благодійну допомогу від громадян. Так, Кременчуцький купець І. Герман пожертвував 50 крб. сріблом, утримувач єврейської друкарні купець Л. Шапіро подарував 50 примірників книг «Лайшурим Тегіла», купець Вайнштейн у 1859 р. дав на утримання бідних учнів 165 крб., купець А. Райх з Бердичева подарував у 1854 р. синагозі при рабинському училищі два срібних підсвічників та коштовностей на суму до 30 крб.

За 26 років діяльності Житомирське рабинське училище здобуло авторитет єврейської громади та прогресивних російських чиновників. Безкоштовна форма навчання, достатній професійний рівень викладачів, звільнення від рекрутчини привабили до закладу значну масу учнів. Кількість учнів училища щорічно зростала, вони приїздили із самих віддалених місцевостей. Не було жодного куточка у межі єврейської осілости Росії, який би не мав своїх представників у числі вихованців училища. Більше двох третин випускників, – не дивлячись на всілякі перепони і негаразди, раніше чи пізніше вступали

до вищих навчальних закладів. В стінах Житомирського рабинського училища здобули освіту 5 869 вихованців - єврейських юнаків.

Єврейські громади Волині в більшості своїй негативно й недовіжливо ставилися до випускників рабинського відділення училища, вважаючи їх відступниками, урядовими агентами, тому що “ці рабини не відрізняються єврейською вченістю, - писав Л. Біншток, - не користуються повагою і впливом у єврейській громаді, яка звикла поважати у своїх рабинах глибоке знання релігійно-законодавчої літератури” [1, с. 38]. Але нові суспільно-економічні і політичні умови, в яких проживали євреї Волині, вимагали від рабинів вирішення тих завдань, які поставила сучасність, а це було під силу тільки випускникам навчального закладу, де вивчалися не тільки релігійні предмети, а й загальноосвітні. Деякі рабини, які закінчили рабинське училище, загострювали негативне ставлення єврейських мас до навчального закладу, бо відкрито порушували релігійно-обрядові правила. Адже вони повинні були діяти в дусі урядових вимог. Негативно впливали на якість роботи випускників вчительських відділень низький рівень матеріального забезпечення, непрестижність діяльності, недостатнє забезпечення навчальним обладнанням і літературою навчальних закладів, де вони працювали. Але живучи і працюючи по всій “смузі осілості”, вихованці Житомирського рабинського училища зробили значний вклад у розвиток культури єврейського народу, сприяли піднесенню освітнього рівня єврейського населення. Таким чином, завдання, поставлене урядом, асиміляція євреїв із російським населенням, певною мірою виконувалося.

Багато випускників стали відомими діячами культури, вченими, громадськими діячами. Серед них – М. Кулішер – відомий публіцист, етнограф, історик, юрист, засновник єврейського журналу “Рассвет” (С.-Петербург); І. Лінецький - белетрист, гуморист; А. Арончик - відомий діяч партії “Народна воля”; І. Бернштейн - публіцист; Л. Біншток - публіцист, громадський діяч, виконував обов'язки “вченого єврея” при Київському генерал-губернаторстві, редактор «Волинських губернських відомостей»; М. Бакст – відомий фізіолог, письменник, громадський діяч; Л. Гольдфаден – поет, музикант, засновник єврейського театру на їдиш; Л. Кантор – письменник, громадський діяч, засновник газети “Гаіом”; Л. Кацнельсон – відомий військовий лікар; М. Моргуліс – письменник, історик, юрист, громадський діяч; С.Манделькєрн - відомий єврейський письменник, здобув ступінь доктора філософії в Йєнському університеті; Л. Штернберг - дослідник Далекого Сходу, етнограф, письменник, співробітник музею антропології та етнографії імператорської Академії наук; Г. Барац - юрист, письменник, відомий адвокат, член рабинської комісії, був призначений “вченим євреєм” при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі, працював цензором єврейських книг.

Навчання учнів у підготовчих класах, а потім у чотирьох вищих і спеціальних педагогічних та рабинському створювали цілісність та наступність у навчально-виховному процесі. Висока професійна майстерність викладачів загальних та єврейських предметів забезпечувала якісну підготовку вчительських кадрів для єврейських початкових навчальних закладів. Єврейські громади отримали казенних рабинів, які були обізнані з досягненнями науки і культури, добре орієнтувались у складних суспільно-політичних питаннях життя народів Російської імперії.

Література та джерела:

1. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах//Еврейский вопрос/ СПб,1866.
2. Волыньские епархиальные ведомости.-1870.-№7.
3. День.-1871.-№ 15.
4. Держархів Житомирської області. Ф.396, оп.1, спр.61, арк. 32.
5. Держархів Житомирської області. Ф.396, оп.1, спр.55.
6. Держархів Житомирської області. Ф.396, оп.1, спр. 314.
7. Держархів Житомирської області. Ф.396, оп.1, спр. 15.
8. Держархів Житомирської області. Ф.396, оп.1, спр. 86.
9. Держархів Житомирської області. Ф.396, оп.1, спр. 332.
10. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем в 16 т./С.-Петербург,1908 – 1913.
11. Меламед Е. Известный Эйхенбаум. История одной судьбы.//История и культура. Евреи в России. Вып.3/СПб, 1995.- с. 79-90].
12. Рассвет.-1860.-№13]
13. Рассвет.-1860.- №28.
14. Центральний державний архів України. Ф.707, оп.1, спр.18.
15. Центральний державний архів України. Ф. 442, оп.1,спр.881.